

УДК 801.81:82.091

І. М. Коваль-Фучило

УСНІ ОПОВІДІ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ: ПІДСУМКИ І ЗАВДАННЯ

У статті проаналізовано наукові праці, присвячені усній оповідній традиції, наведено основні тези і висновки цих досліджень, висвітлено здобутки, наукові підходи, проблематику. Особливу увагу приділено студіям С. Мишанича, О. Бріциної, Л. Іваннікової, О. Кузьменко, О. Лабашук, Д. Сімонідес, С. Неклюдова. Важливими є висновки вчених про закономірності фольклоризації усних наративів, їхню поетику, особливості побутування. Означено завдання для дослідників усних оповідей.

Ключові слова: усні оповіді, фольклоризація, усна історія.

В статье проанализированы научные труды, посвященные устной повествовательной традиции, приведены основные положения и выводы этих исследований, освещены достижения, научные подходы, проблематика. Особое внимание уделено работам С. Мишанича, А. Брицыной, Л. Иванниковой, О. Кузьменко, О. Лабашук, Д. Симонидес, С. Неклюдова. Важны выводы ученых о закономерности фольклоризации устных нарративов, их поэтике, особенностях бытования. Обозначено задачи для исследователей устных рассказов.

Ключевые слова: устные рассказы, фольклоризация, устная история.

The article analyses scientific works dealing with oral narrative tradition. It also gives the main statements and conclusions of these works, as well as submits their achievements, scientific approaches, and problems. A particular attention is paid to the works of S. Myshanych, O. Britsyna, L. Ivannikova, O. Kuzmenko, O. Labashchuk, D. Simonides, and S. Nekliudov. Important are their scientific conclusions on regularities of oral narratives' folklorization, their poetics, and features of existence. Outlined are the tasks for future works of researchers about oral stories.

Keywords: oral narratives, folklorization, oral history.

Сьогодні усноісторичний наратив є предметом дослідження істориків, фольклористів, соціологів, антропологів та інших учених-гуманітаріїв. Кожна галузь виокремлює своє бачення цього матеріалу, свої завдання, свій інструментарій дослідження. Основним способом акумулювання джерельної бази усноісторичних студій є глибинні інтерв'ю з учасниками певних подій, з людьми, які були причетні до цих подій, хоча й не брали в них участі, зі свідками тих чи тих явищ. Саме інтерв'ювання, а також безпосередній запис фольклорних фактів є найважливішим способом нагромадження матеріалу у фольклористиці, яка має значний досвід у такій роботі. Тож не дивно, що загальносвітові процеси і тенденції, які полягають у поверненні легітимності індивідуальній історії [34], позначилися на розширенні предметної сфери досліджень науки про усну народну словесність.

Усні наративи загалом і усні історичні наративи зокрема – частина народної оповідної традиції. Для її вивчення важливими є напрацювання дослідників у цій галузі знань. У пропонуваній статті здійснено спробу з'ясувати основні підходи до усних оповідей в українській фольклористиці та в історичних студіях, підсумувати здобутки науковців у цій ділянці, визначити подальші завдання сучасної фольклористики.

Дослідження усних оповідань у контексті щоденних побутових розмов розпочав свого часу ще Іван Франко [37]. У статті *Bel parlar gentile* (з італ. – «Вишукане красномовство») ¹ він робить спробу «застановитися ближче над секретом того мужицького діалогу», який дуже відрізняється від розмови інтелігентів [37, с. 8]. По суті, предметом аналізу є «селянський спосіб оповідання» [37, с. 10], народна белетристика, народні новели та романи [37, с. 11]. Дослідник коротко і влучно характеризує манеру селянської розмови: «Сказати коротко: мужицька конверзація держиться переважно в епічному тоні. Се не логічне сплітання думок у формі питань і відповідей, се

барвиста мозаїка довших або коротших оповідань» [37, с. 9]. І. Франко описує контекст побутування таких розмов, звертає увагу на значення особистості в цьому процесі. Він зазначає, що з усіх дослідників лише П. Куліш у «Записках о Южной Руси» і М. Зубрицький фіксували такі тексти. Далі автор подає кілька записів М. Зубрицького у Мшанці. На думку вченого, ці оповіді близькі до «найстарших зразків новел, які заховалися нам у деяких пізніших грецьких та латинських письменників <...> і яких багатий збір списано в Італії ще перед Боккаччієм» [37, с. 18].

Народній оповідній традиції присвячено студії в «Етнографічному віснику» за 1926 рік (кн. 2). Володимир Білий (1894–1937) пише про тогочасну увагу в етнографічних записах до «селянських автобіографій» [1, с. 63]. Цей матеріал цікавий не лише як історичне джерело: «Мемуари селянина або ж робітника являють собою певний етнографічний, фольклорний документ. Вони цікаві й цінні як етнографічний факт, що свідчить про переживання людини з маси, причому ці свідчення зафіксувала людина з маси <...> [тут. – І. К.-Ф.] чимало характерних подробиць, своєрідних рис, тонких етнографічних спостережень» [1, с. 63]. В. Білий подає фрагмент однієї автобіографії молодого чоловіка, який повертається з фронту до дому перед Лютневою революцією.

У цьому ж випуску «Етнографічного збірника» розміщено статтю Миколи Левченка (1903–1934) «Оповідання селян за часи громадянської війни на Україні» [29]. Автор наголошує на цінності «оповідань селян», які записувати треба «якнайшвидше, бо щодалі це буде важче робити й записи дальші не матимуть такого правдивого характеру, як теперішні» [29, с. 68]. Далі М. Левченко пише про наступну фольклоризацію таких свідчень: «Записи, роблені пізніш (р. [19]25–[19]26-го) вже втрачають цей характер історичної документальності, і наближаються до казки й легенди» [29, с. 68]. Дослідник по-

дає кілька спогадів селян про «німецько-гетьманський період та денікінську навалу» [29, с. 68–75]. Наприкінці статті вміщено коментар В. Білого, присвячений записам В. Ковтуна про Махна, які вже мають чіткі ознаки легенди: «Переказ за Махна обертається в легенду, в новелістичну казку. Риси реальних споминів одходять на задній план, і переказ за воєнні хитрощі отамана, як він перейшов кільце, що ним його оточили, наближається до циклу казок про хитрого салдата, що завсіди були популярні в селянському фольклорі» [29, с. 75]. Далі подано шість таких записів, здійснених на Полтавщині [29, с. 75–77]. Трохи раніше (1919) у Швеції, у Лунді, вийшла друком книга Карла фон Сидова, присвячена народним спогадам [34, с. 125]. У ній теж порушено зазначені в аналізованих матеріалах «Етнографічного вісника» проблеми. Отже, українська наукова народознавча думка цього періоду була суголосна міжнародному дискурсу. Можна стверджувати, що коли б тогочасних дослідників традиційної культури не було знищено, то сьогодні українські народознавчі студії були б відомі в усьому світі.

Переконаємося, що вивчення народної оповідної традиції – не новий напрям студій і в українській фольклористиці. У другій половині ХХ ст. спеціальну увагу цій проблемі присвятив Степан Васильович Мишанич (1936–2013). Основним предметом його дослідження є усні оповідання – «такі оповіді чи розповіді про події із повсякденного життя, учасники чи очевидці яких з метою емоційного впливу на слухачів широко використовують засоби і прийоми, вироблені усною оповідною традицією; емоційна пам'ять оповідача орієнтована при цьому на суспільну значимість спогаду та на конкретну ситуацію, в якій відбувається бесіда, на інтереси слухачів» [30, с. 7]. Фольклорист аналізує мовленнєві ситуації і різновиди усних оповідань. Так, він наголошує на важливості фактора ситуативності, тобто промовляння слова в певному устале-

ному взаємно знайомому колективі, зі схожими установками і цінностями. Дослідник виділяє і характеризує кілька форм спілкування. У діалозі-імпровізації кожен співрозмовник під час обміну думками прагне здобути перемогу в дискусії [30, с. 141]. Спогади безпосереднього учасника – інший тип народної прози. Це «найпоширеніший різновид початкових повідомлень про певну подію, явище, факт, що відбувається нині або щойно стався» [30, с. 142]. Для таких повідомлень характерна «лаконічність опису, влучність характеристики, опуклість і динамічність картини» [30, с. 143]. Наступний тип – чутки й поголоски. Для них властиві «тенденції до узагальнення у руслі оповідної традиції, до фольклоризації оповідей» [30, с. 147]. Ще один тип – «медитативні оповіді: спогади та роздуми». «Здебільшого оповідь-роздум будується з ланцюга коротеньких епізодів, нанизуваних за принципом часового протиставлення (“колись” і “тепер”), зовнішньої чи внутрішньої подібності явищ та на основі асоціацій» [30, с. 158]. Ще один «пласт народних оповідань» – родинні спогади. Це «неписана історія родини» [30, с. 162].

С. Мишанич слушно підсумовує, що «усні спогади завжди перебували поряд із фольклорною прозою, відчували на собі вплив останньої та, із свого боку, впливали на неї всіма засобами, починаючи від оновлюваного щоденною побутовою практикою словника й завершуючи сюжетами та художніми засобами, розробленими усними спогадами» [30, с. 165]. Дослідник наголошує на важливості індивідуального начала: «Усні оповідання є насамперед продуктом творчості яскравих індивідуальностей, талановитих оповідачів, наділених від природи умінням вирізнити в певному явищі, предметі, характері найсуттєвіше і розповісти про нього іншим» [30, с. 186]. На підставі визначення тональності розмови фольклорист виділяє три типи оповідачів: драматичний, епічний і ліричний. Водночас він зазначає, що «у переважній більшості оповідань

спостерігаємо поєднання ліричної та епічної, ліричної та драматичної, епічної і драматичної тональностей, чи й усіх трьох тональностей зі складними переходами однієї в другу, взаємозалежностями» [30, с. 161].

Визначальною особливістю естетики усної оповіді С. Мишанич вважає «установку на вірогідність, на бачене й пережите, відчуття якого по-своєму впливає на слухача, однак принципи зображення не збігаються з констатацією життєвого матеріалу» [30, с. 285].

Дослідження С. Мишанича можна вважати досить прогресивним для того часу. Попри відчутний вплив літературознавчого підходу до матеріалу (постійна апеляція до жанрового визначення, до проблем міжжанрових зв'язків) і попри певну ідеологічну маркованість (твердження про експлуататорські класи [30, с. 204, 288] тощо), автор зробив кілька продуктивних висновків. Це насамперед визначення поняття «епічна дистанція», що впливає на оповідь. «Під епічною дистанцією розуміється просторова і часова віддаленість процесу розповіді від тих подій, що лежать в основі фабули» [30, с. 74]. Інший важливий висновок стосується виокремлення ще одного фактора впливу – епічного ракурсу, який «визначає відношення суб'єкта (оповідача чи розповідача) до зображення» [30, с. 74]. Важлива думка дослідника про «вироблену традицією форму», у яку оповідач втілює свої спогади [30, с. 5], а також про застосування оповідачами «вироблених традицією засобів і прийомів емоційно-образного перетворення реальності» [30, с. 6]. Тобто по суті фольклорист писав про вплив розповідної традиції на спосіб і засоби оповіді, хоча й не здійснив у своєму дослідженні аналізу текстів під таким кутом зору, а аналізував насамперед умови й особливості побутування усних оповідей.

Українська усна традиційна проза тривалий час була основним предметом наукового зацікавлення Олександрі Юрїївни Бріциної. Фольклористка зосередила пристальну увагу на

проблемах текстології прозового фольклору у зв'язку з виконавською специфікою усної традиційної творчості. У монографії «Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства» [5] вона розглядає історичні й теоретичні проблеми текстології традиційних прозових нарративів, особливості збирацької та едиційної практики, характеризує методологічні пошуки різних наукових шкіл і напрямів, описує характерні риси повторних записів прозових текстів.

Серед визначальних наукових критеріїв, які вплинули на наукову позицію О. Бріциної, – увага до специфіки побутування фольклору, відмова від літературознавчих підходів до об'єкта аналізу, постійне утримання в полі дослідницької уваги виконавця, оскільки фольклорний твір живе саме під час його виконання, а численні збірки усної народної творчості зовсім не достатньо передають специфіку побутування її зразків. Продуктивними є думки дослідниці про усну комунікацію загалом: «Усне спілкування завжди пов'язане з фольклорними формами, навіть у тому разі, коли воно за складом учасників та темою далеке від норм традиційного середовища. І в цьому розумінні усна прозова традиція має потенційну спроможність існувати доти, поки існуватиме потреба спілкування між людьми» [4, с. 20].

Дослідниця наголошує на важливості фіксації усіх варіантів побутування певного фольклорного факту, а не лише «художньо довершених», які традиційно були предметом уваги фольклористів, оскільки «усна традиція є не лише витвором артистичного генія народу, але й складовою процесу повсякденної усної комунікації» [4, с. 20]. О. Бріцина акцентує на хибності застосування літературознавчих підходів до фольклорного матеріалу, оскільки останній «має риси іншої художньої системи» [2, с. 132]. Орієнтація на літературознавчі критерії спричинила надзвичайну вузькість уявлень про жанрову палітру народної прози, тому «значний масив прозових

явищ, зокрема оповідання, спогади, чутки й поголоски та багато іншого, поки що не привернули належної уваги збирачів та дослідників» [2, с. 134]. Крім цього, фольклор тривалий час безпідставно розглядали як переважно мистецьке явище, ігноруючи визначальні критерії оцінювання матеріалів, які впливають на адекватне відтворення стану традиції: автентичність, точність, деталізованість, надійність, опис середовища та обставин побутування, манери оповідача, реакції аудиторії [3, с. 26].

О. Бріцина присвятила дослідницьку увагу важливим чинникам позатекстового характеру. Ідеться про жести, інтонацію, міміку оповідача, реакцію слухачів, їхню обізнаність з предметом розмови, здатність розуміти натяки, алюзії тощо [2, с. 132].

Фольклористка писала про механізми виникнення усних текстів. Так, наприклад, під час відтворення почутого повідомлення через ЗМІ «текст “включається” до сфери усного побутування, набуває рис і ознак, властивих місцевій традиції», причому зберігаються лише ті риси першооснови, що відповідають канонам традиції [4, с. 22]. Важливі міркування дослідниці про природу усної народної словесності: «Витвори фольклору мають до певної міри парадоксальну природу. Збережувані нетривкою людською пам'яттю, вони переживають віки <...> Мінливість і залежність від обставин побутування не виключає традиційної спадковості текстів творів, які впродовж століть, а іноді й тривалішого часу, зберігають сталі риси й форми» [5, с. 324]. Слушною є думка О. Бріциної про особливості збереження фольклорних творів: «Є всі підстави вважати, що фольклорний текст “згортається” в пам'яті виконавця до своєрідного концепційного “згустку”, який варіаційно (синонімічно) “розгортається” в наступному виконанні» [5, с. 326].

Сьогодні в Україні працює численна когорта істориків, основний матеріал досліджень яких – автобіографічні усні свідчення. Частина цих учених є членами наукового

об'єднання «Українська асоціація усної історії» (далі – УАУІ), заснованого в жовтні 2006 року. У галузі усної історії ці фахівці мають вагомий напрацювання, які є корисними і для дослідників усного народного слова.

Підсумковою студією, яка описує шлях і доробок науковців у галузі усної історії, є стаття Оксани Кісь «Усна історія в сучасній Україні: здобутки і виклики часу» [12]. Авторка виокремлює три основні етапи розвитку усної історії в Україні як дослідницької ділянки: 1990-ті роки; кінець 1990-х – початок 2000-х років; 2006 – донині. Перший етап – пошук і опанування нового дослідницького інструментарію в умовах теоретичної кризи та методологічного вакууму в суспільно-гуманітарних науках на тлі масштабних політичних та ідеологічних трансформацій початку 1990-х років. У той період було розгорнуто два масштабні усноісторичні проекти: 1992 року Борис Гудзяк започаткував збір свідчень про підпілля Української греко-католицької церкви, а в 1993–1995 роках під орудою Вільяма Нолла було реалізовано усноісторичний проект про період примусової колективізації українського селянства на межі 1920–1930 років. Другий етап – активна практика методів і прийомів. У 1997 році організовано Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького, мета якого – вивчення історії краю через особисті свідчення мешканців. Зібрані матеріали творять багатотомну «Усну історію Степової України» (Запоріжжя, 2008–2012 рр.). Третій етап розпочався заснуванням Української асоціації усної історії. «Останні 10 років відбувається постійна професіоналізація усної історії в Україні: дослідження на основі методології усної історії урізноманітнюються тематично, зростає якісний рівень проектів, вдосконалюється методика інтерв'ювання та аналізу наративів, захищено низку дисертацій на основі усноісторичних джерел, з'являються нові ініціативи та осередки усноісторичних студій у різних регіонах, розширюється співпраця між науковця-

ми та громадськими активістами, краєзнавцями, освітянами і музейниками, урізноманітнюються форми публічних репрезентацій усної історичних матеріалів» [12].

Особливо важливим ресурсом для динамічного розвитку усної історії є функціонування офіційної інтернет-сторінки УАУІ, де розміщені корисні методичні, бібліографічні, інформаційні матеріали, що допомагають початківцям опанувати базовий теоретико-методологічний інструментарій.

Серед проблем, з якими сьогодні стикаються дослідники усної історії, – щорічне зменшення чисельності безпосередніх учасників подій, що зумовлює працю з вторинними спогадами; психологічний бік роботи усних істориків, які спілкуються з людьми, що отримали травматичний досвід; необхідність аналізу юридично-правових аспектів дослідницької діяльності. Усі ці аспекти важливі й для фольклористичних студій.

Завдання фольклористики в контексті вивчення усної історії – описати фольклоризм текстів, їхню поетику і прагматику, структуру оповіді, виявити світоглядні установки, які впливають на вербалізацію тої чи тої історичної події. Студії фольклористів будуть корисними і для істориків, оскільки дослідники усної словесності можуть помітити типові фольклоризовані місця, розкрити механізми текстотворення і передачі народних знань. Саме на вирішення таких завдань спрямовані роботи Людмили Іваннікової [8; 10; 11, с. 81–114]. У статтях [8; 10] вона за допомогою порівняння різночасових записів простежила динаміку функціонування певних сюжетів в усній традиції від першої їх фіксації аж донині. Зокрема, ідеться про найпопулярніші сюжети про кмітливість і хитрощі козаків: як запорожці обдурювали турків з метою вийти у відкрите море; про гостювання запорожців у цариці Катерини; як запорожець Корж ходив до Москви, щоб здобути царську грамоту на землю під Михайлівку, яка б допомогла уникнути закріпачення села. Головна ідея цих наративів – показати пе-

ревагу простих козаків та січової старшини над пихатим панством, над самою імператрицею, яка зруйнувала Січ. Завдяки своєму розумові та винахідливості запорожці знаходять вихід з будь-якої ситуації. Дослідниця показує, як усноісторичні наративи, використовуючи відповідні художні засоби (формули, мотиви, сюжети), інтегруються в усну традицію, які фрагменти оповіді залишаються незмінними, які варіюються, які зникають.

Описані наукові проблеми знову стали предметом дослідження Л. Іваннікової у статті «Фольклоризація усної історії як механізм збереження історичної пам'яті народу» [9]. Авторка зробила тут кілька принципових висновків щодо трансляції традиційних народних знань про історичні події: «Якщо ж розглядати усну історію як одну з форм існування історичної пам'яті народу, поруч із фольклором, традиційною матеріальною й духовною культурою, то тоді вона підлягає всім законам трансляції і трансмісії історичної інформації та стає важливим джерелом виникнення історичного фольклору – оповідань, переказів та легенд, – а також і народної топоніміки, ономастики» [9, с. 59]. У процесі передачі інформації слід пам'ятати, що промовлене слово «завжди розраховане на слухача, орієнтоване на його запити, воно проходило процес редагування: одні відомості й факти, як “незатребовані”, відкидались і забувалися, інші, завжди актуалізовані, навпаки, виводились на перший план, узагальнювались, пристосовувались до канонів і норм усної традиції, використовували притаманні їй формули, стереотипи» [9, с. 63].

Обов'язковою складовою зміни історичної інформації в оповідях є узагальнення, міфологізація персонажів: «Якщо запис зроблений від безпосередніх очевидців подій, <...> в наративі (чи то усноісторичному, чи фольклорному) відображені реальні події та особи, наділені звичайними людськими рисами, що знаходять підтвердження в історичних докумен-

тах. Однак чим більше віддаляються в часі імпліцитний оповідач і герой розповіді, під впливом традиційного світогляду та естетичних смаків фольклорного середовища, зазнають художньої трансформації в народній пам'яті в бік узагальнення, міфологізації, стають органічною частиною усної традиції даного регіону» [9, с. 64]. Важливий ще один висновок фольклористики, який підтверджують і спостереження автора статті над оповідями переселенців із зони затоплення водосховищами: «Фольклоризація усноісторичного нарративу відбувається не лише в процесі трансляції в часі, але й у просторі <...> Чим більш віддалена територія від ареалу виникнення й активного функціонування фольклорних та усноісторичних нарративів цієї тематики, тим більш віддалені вони від реальної історичної правди» [9, с. 65].

Закономірно, що в історичному фольклорі зазнають змін і образи основних дійових осіб, оскільки «для носіїв усної традиції не важливо, яким насправді був герой їхньої розповіді, важливо, щоб його особа була представлена в рамках цієї традиції, тому з його біографії вибираються або домислюються ті факти, які необхідні саме для ідеалізації героя. Так усна історія переходить у сферу фольклору», творці якого розповідають те, що «відповідає фольклорному ідеалу минулого» [9, с. 66]. Описані зміни усноісторичного нарративу сприяють його збереженню, що водночас важливо для збереження нації: «Тут спрацьовує ще й принцип самозбереження нації, внаслідок чого пам'ять про події, віддалені в просторі або часі, опоетизовується» [9, с. 66]. Отже, «фольклоризація усноісторичного нарративу – головний механізм збереження історичної пам'яті народу протягом багатьох століть. І хоч дані усної історії не завжди збігаються з архівними документами, та все ж у ній висловлена народна концепція історичних подій, не підвладна політичним імперським теоріям і версіям» [9, с. 66].

Теза Л. Іваннікової про вербалізацію народних концепцій в історичному фольклорі суголосна з науковими висновками польського фольклориста Данієля Кадлубца (*Daniel Kadłubiec*), які він виразив у статті «Про моделювання історії у фольклорі»: «За локальними оповідками криється цілий великий світ, основні етичні, моральні, історичні проблеми. Слухач переказу, оповідання не прагне довідатися, чи це було насправді, але переконатися, що так і повинно було статися в ім'я визнаних суспільством моральних, етичних засад, заради людської справедливості, а зрештою і справедливості історичної. Історія тут стилізована, вона зазнала творчого осмислення, а тому не може бути джерелом історичним на рівні фактографії, хоча деякі факти затрималися тут надовго. Аналогічні процеси відбуваються в мові, де архаїчні вирази збереглися дотепер завдяки тому, що стали фразеологізмами. Ще однією рисою фольклорного оповідного тексту є його увага саме до внутрішньодержавної правди, тобто йдеться тільки про такі події, які мали вплив на життя народу, а водночас свідчать про його розуміння, трактування історії. Історію не можна написати лише через факти політичного, господарського, суспільного розвитку – історія повинна мати свою філософію культури, пізнання, виразником яких і є фольклор. Ось такий його зв'язок з історією, таке його історичне значення» [39, s. 103–104] ².

Для вивчення структурно-тематичних особливостей вторинних оповідей важлива певною мірою підсумкова стаття Л. Іваннікової «Голодомор у селі Губча Хмельницької обл.: причини, наслідки, історична пам'ять» [7] як фіксаторки спогадів про цю трагічну подію в історії України. Студія присвячена усноісторичним наративам про Голодомор. Фольклористка тривалий час записувала спогади різних вікових категорій. Це дало змогу порівняти зафіксовані тексти: «Перші записи були здійснені від респондентів, які пережили голод у зрілому віці <...> Ці записи найбагатші за фактажем і найцін-

ніші в історичному плані. Пізніші записи (2006–2009 рр.), зроблені від тих, хто пам'ятає голод як найперші дитячі враження. Ця категорія оповідачів звертала увагу більше на власний психологічний стан, на власну сім'ю, іноді торкалась пам'яттю близьких сусідів або окремих, вражаючих картин, випадків. Їхні розповіді фрагментарні, однак емоційно насичені, спрямовані більше на наслідки голодомору, з проекцією на роки війни та післявоєнний період. Третя категорія оповідачів – це ті, які самі не пережили голод, але знають про нього з розповідей своїх рідних <...> Їхні спогади – це родинна пам'ять, вони хоч і не виходять за межі свого роду, та все ж є свідками і обвинувачами того режиму, який скалічив долі і душі, і особливість їхніх розповідей така, що вони завжди намагаються розібратись у тому, що сталося, з'ясувати для себе причини і наслідки трагедії» [7, с. 316–317]. Наш досвід експедиційної роботи дає підстави твердити, що такі ж типологічні характеристики властиві й іншим усноісторичним наративам про важливі події в житті народу.

Меморати, фольклорні тексти, наївна поезія, присвячені темі виселення і депортацій, які були спричинені Другою світовою війною та визначенням нових кордонів у Центральній та Східній Європі з 1939-го до початку 1950-х років, спогади про Першу світову війну, про Голодомор 1932–1933 років тривалий час є основним предметом наукового зацікавлення львівської фольклористики Оксани Кузьменко [21–27]. Мета її студій – «визначити характер і спосіб вияву етнічної колективної пам'яті, національної ідентичності в образно-поетичній системі українських фольклорних новотворів переселенців» [21, с. 302]. Для цього дослідниця аналізує поетику текстів, зокрема їхню жанрову належність, домінування тих чи інших тем, мотивів, образів, художніх особливостей; окреслює характер їх зв'язку з фольклорною традицією [21, с. 302]. О. Кузьменко визначає такі ознаки фольклорності тексту: виразний епіч-

ний стиль оповіді, нарощення епізодів, які є вербалізацією традиційних мотивів, звертання до слухача, діалоги, клішовані фрази [21, s. 313]. У полі її дослідницької уваги – особливості фольклорного відображення подій, поетика текстів, основні концепти, образи, структура оповідей, опозиції, типи дійових осіб, художні засоби для їх представлення. Фольклористка прагне простежити механізми презентації основних образів і концептів у сучасній усній традиції в контексті неперервності колективної історичної пам'яті, крізь призму екзистенційного досвіду індивідуума. Вона також аналізує концептуальні образи (війна, сум, плач, битва, доля, смерть), які розкривають характерні ментальні риси українців: глибоку чуттєвість та релігійність, орієнтацію на морально-етичні цінності взаємодопомоги та милосердя, побратимство [24].

Тема примусового переселення українців з автохтонних територій у різні воєводства Польщі під час операції «Вісла» стала предметом студій Лесі Халюк, авторки монографії «Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння» [38]. Фольклористка ретельно простудіювала різночасові та різноформатні видання про зазначені етнографічні групи. Серед найвагоміших робіт вона заслужено називає працю М. Трухана «Українці в Польщі після Другої світової війни (1944–1984)» [36] і науковий збірник спогадів «Пропам'ятна книга. 1947», який упорядкував Богдан Гук [32]. У полі дослідницької уваги – тематика оповідей, жанрова специфіка усних наративів, їхні поетичні засоби³.

Біографічний наратив, а саме розповіді матерів про особистий щасливий досвід очікування і народження дітей, розглянуто в монографії тернопільської фольклористки Оксани Лабашук [28]. Дослідниця проаналізувала особливості структури цих розповідей, визначила їхні типові епізоди, типи дійових осіб, світоглядні уявлення сучасних українських жінок, що вплинули на вербалізацію їх материнських розповідей, харак-

тер побутування, особливості трансляції в традиції та функції материнських наративів. Підставою для вибору теми для О. Лабащук став критерій значущості: «В поле зору дослідників завжди потрапляють розповіді про значущий історичний досвід особистості» [28, с. 53]. Основним завданням авторки було виявити, що саме в цих текстах фольклорного [28, с. 8]. Дослідниця зробила спробу з'ясувати, як за допомогою характерних для усної традиції засобів виникають тексти, що акумулюють і транслюють провідні в суспільстві світоглядні уявлення про материнство. Аналізовані розповіді побутують як меморати – «найпродуктивніша сьогодні фольклорна форма трансляції суспільно та культурно значимої інформації <...> Меморат містить водночас ознаки як розповідного, так і міфологічного тексту» [28, с. 232]. Це такі ознаки тексту: «в ньому лише один головний герой, який розповідає сам про себе, і одна головна перешкода, яку він повинен подолати», «циклічне відчуття часу, адже розповіді про вагітність і пологи не лише не мають чітко визначеної послідовності ключових епізодів і можуть розповідатися з будь-якого моменту – вони розповідають про інший “небуденний” час, про те, що було на самому початку, *in illo tempore*» [28, с. 232].

На дослідницькі підходи українських науковців вплинули роботи відомої польської ученої Дороти Сімонідес, зокрема її стаття «Меморат і фабулат у сучасній фольклористиці» [34]. Тут авторка, базуючись на тезах відомого шведського фольклориста, засновника фінської школи, що використовує історико-географічний метод, Карла фон Сидова, який особливу увагу звернув на функціональні відмінності народної прози, обґрунтовує вживання термінів «меморат» і «фабулат». «Меморат є об'єктом великого зацікавлення тим, що народ пережив <...> Багато меморатів може перейти в традицію, бо деякі люди визнають їх достатньо цікавими, щоб далі розповідати», – вважав К. фон Сидов. Результат перетворення ме-

морату в процесі переказування він називає «фабулатом». Далі дослідників цікавило, які саме тексти стають фабулатами. Вони дійшли висновку, що це відбувається за умови, якщо «сам суб'єкт пережитого укладає повідомлення, спираючись на уявлення-вірування, відомі усій соціальній групі», причому важливі час і середовище побутування [34, с. 122]. Згодом психологи, які працюють над теорією пам'яті, довели, що в принципі сама особа може через багато років зробити з власного меморату фабулат [34, с. 124]. По суті, цей науковий висновок збігається зі згаданою вище тезою С. Мишанича про епічну дистанцію. «Ці висновки мають велике значення для наших досліджень розповіді-спогаду. Адже вони пояснюють, чому учасники тієї самої події, життєвих перипетій, розповідаючи про них, подають щораз нову видозміну, доводячи до виникнення не лише варіантів, а й різних версій. Це особливо стосується оповідань про війни, катастрофи, аварії, тобто про ситуації, які однією подією охопили велику кількість людей». Водночас «бажання надати оповіданню форми повідомлення про справжню подію призводить до того, що відомі з традиції елементи усе частіше розповідаються в конвенції автентичного, індивідуального переживання. А тому традиційний фабулат дедалі частіше перетворюється на меморат», – підсумовує Д. Сімонідес [34, с. 124].

Для аналізу усноїсторичних наративів важливі положення відомого російського фольклориста Сергія Неклюдова, які він виклав у студії «Зауваги про “історичну пам'ять” у фольклорі» [31]. Так, історикам, які досліджують ці тексти, важливо враховувати комунікативні особливості усної традиції, її роль у формуванні «історичного наративу». Сучасний досвід фольклористики дає підстави стверджувати, що «реально традиція доносить до нас не так інформацію про минуле, як матриці суспільної свідомості, які найчастіше мають міфологічний генезис (точніше, історичні спогади віді-

брані і структуровані згідно з цими матрицями)» [31]. Тобто усна епічна розповідь – це не недосконала фіксація історичних подій, не поганий спосіб збереження інформації, а конструювання з історичних спогадів свого – епічного – світу. Так «типологія» панує над «історією», у формуванні епічного світу беруть участь маловивчені механізми відбору, ієрархізації, редукції, компресії, інтерпретації життєвого матеріалу [31]. Автор ілюструє дію цих механізмів на прикладі численних фольклорних фактів.

Аналіз наукової літератури про усну оповідну традицію дає підстави дійти таких основних висновків.

1. Від початку дослідження усних наративів (перша чверть ХХ ст.) і до сьогодні вчені значно розширили предмет дослідження в межах оповідної традиції. Так, у поле зору потрапили не лише повторювані, а й одноразові тексти, записані під час інтерв'ю, так званий біографічний наратив. Це оповіді про суспільно важливі, епохальні події, які вплинули, часто негативно, на життя багатьох людей. Інтерес до таких текстів зумовлений прагненням повернути право голосу непочутим, часто скривдженим соціальним категоріям, як-от: примусові переселенці, депортовані, остарбайтери. Психологи зазначають, що промовляння, вербалізація власної історії допомагає людині залишити важкі спогади позаду, певною мірою позбутися цього тягаря, не носити його в собі. Водночас «мікроісторія біографічних розповідей повертає індивідам – чоловікам і жінкам – їх власний спосіб розуміння пережитого» [33, с. 44]. Тобто студії фольклористів мають важливе суспільно-історичне значення. Увага до скривджених соціальних пластів означає певну їхню реабілітацію, оскільки раніше в контексті історичних подій для них не було місця.

2. Дослідники-фольклористи [34; 31; 4, с. 22; 9] незалежно один від одного дійшли висновку про те, що фольклоризуватися здатні ті фрагменти оповіді, які вже містять певні

фольклорні факти. Це може бути і образ, і мотив, і формула, і сюжет. Для студій усної народної словесності важливо з'ясувати такі фрагменти і простежити їхню динаміку в оповідній народній традиції.

3. Цікава думка, висловлена самостійно у двох наукових школах – польській [39] і російській [6], про існування проміжних форм між літературою і фольклором. Ідеться, зокрема, про засоби масової інформації. Водночас ця думка важлива не лише для названих двох типів культури, а й для інших культурних явищ. Учені звикли до чіткої категоризації і номінації, проте слід пам'ятати, що іноді це може призвести до неповного аналізу матеріалу. Так, наприклад, для носіїв традиційної культури неважливо, як означити, назвати певне явище, а важливо його виконати чи почути, тобто на перший план виходить прагматика фольклорного факту.

4. Наприкінці варто окреслити ті завдання фольклористики, які постають у зв'язку з дослідженням усних наративів. Необхідно визначити ознаки фольклорності усного наративу на різних рівнях: у його структурі, семантиці, тематиці, поетичних засобах ⁴. Важливо охарактеризувати семантико-мотиваційний рівень оповіді, її тематичний підбір, особливості номінації. Не менш важливо тримати в полі зору прагматику оповідей. Ці тексти виконують цілу низку функцій, які можна поділити на три основні групи [6]:

- соціальні (ідентифікаційна, дидактична, регулятивна);
- психологічні (психотерапевтична, прогностична);
- комунікативні (інформаційна, розважальна).

Надзвичайно корисними для студій над народною оповідною традицією є повторні різночасові записи, які дають матеріал для відстеження процесу фольклоризації усної історичного наративу.

ПРИМІТКИ

¹ Уперше стаття була опублікована в «Літературно-науковому віснику» (1906, т. 33, кн. 2, с. 284–296).

² Також див.: [13, с. 102–103].

³ Детальніше про монографію Л. Халюк див.: [20].

⁴ Зокрема, див.: [14–19].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білий В. Автобіографія чи спомини революції / Вол. Білий // Етнографічний вісник. – Київ, 1926. – Кн. 2. – С. 63–67.

2. Бріцина О. Ю. Прозові жанри фольклору в публікаціях останніх років // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 5–6. – С. 129–134.

3. Бріцина О. Ю. Сучасні аспекти методики збирання народної прози // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 24–34.

4. Бріцина О. Ю. Традиційна усна народна проза: сучасний стан і проблеми дослідження // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 5–6. – С. 18–26.

5. Бріцина О. Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства / О. Бріцина. – Київ, 2006.

6. Веселова І. С. Нарратология стереотипной достоверной прозы [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.folk.ru/Research/articles.php?rubr=Research-articles>.

7. Іваннікова Л. Голодомор у селі Губча Хмельницької обл.: причини, наслідки, історична пам'ять / Людмила Іваннікова // Подвижник : ювіл. наук. зб. на пошану д-ра філол. наук, проф. М. Дмитренка / упоряд. Ю. М. Шутенко. – Київ : Сталь, 2015. – С. 316–327.

8. Іваннікова Л. В. «Устное повествование» М. Л. Коржа як факт історії української фольклористики / Л. В. Іваннікова // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – 2014. – № 1. – С. 36–45.

9. Іваннікова Л. Фольклоризація усної історії як механізм збереження історичної пам'яті народу // Український фольклор: методологія дослідження, динаміка функціонування : колективна монографія / за ред. М. Дмитренка. – Київ, 2014. – С. 58–68.

10. Іваннікова Л. В. «Як москаля у шори убрать»: фольклорні сюжети XVII–XXI ст. про козацьку «трикстеріаду» / Людмила Іваннікова // Слово і час. – 2015. – № 10. – С. 76–85.

11. *Іваннікова Л. В.* Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог : монографія / Людмила Іваннікова. – Запоріжжя, 2010.

12. *Кісь О.* Усна історія в сучасній Україні: здобутки і виклики часу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.boell.org/uk/2017/01/16/usna-istoriya-v-suchasniy-ukrayini-zdobutki-i-vikliki-chasu>.

13. *Коваль-Фучило І.* Акценти сучасної польської фольклористики (рец.: Nowe konteksty badań folklorystycznych / red. Janina Hajduk-Nijakowska, Teresa Smolińska. – Wrocław : Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2011. – 217 s.) // Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 3. – С. 99–104.

14. *Коваль-Фучило І.* Біографічний наратив: чоловічий варіант презентації досвіду примусового переселення із зони затоплення // Міфологія і фольклор. – 2016. – № 3–4. – С. 35–47.

15. *Коваль-Фучило І.* Концепт дому в оповідях про примусове переселення // Łemkowie, Wojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. – Słupsk, 2016. – Т. 6. – S. 147–158.

16. *Коваль-Фучило І. М.* Осмислення примусового переселення із зони затоплення Дністровським водосховищем (за матеріалами усноісторичних наративів) // Слов'янський світ. – 2014. – Вип. 13. – С. 215–231.

17. *Коваль-Фучило І. М.* Рассказы переселенцев из зоны затопления Кременчугским водохранилищем // Живая старина. – 2014. – № 3. – С. 38–40.

18. *Коваль-Фучило І. М.* Семантичні перегуки українських і польських наративів про примусове переселення із зони затоплення // Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень : матеріали Міжнар. наук. конф. – Київ, 2017. – С. 53–57.

19. *Коваль-Фучило І.* Сучасна оповідальна традиція: особливості функціонування // Український фольклор: методологія дослідження, динаміка функціонування : колективна монографія / за ред. М. Дмитренка. – Київ, 2014. – С. 90–106.

20. *Коваль-Фучило І.* Усноісторичні наративи про примусове переселення 1947 року (рец.: *Халюк Л.* Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості. – Київ, 2013) // Слов'янський світ. – 2015. – Вип. 14. – С. 268–273.

21. *Кузьменко О.* Голос пам'яті або український фольклор стресових ситуацій як ідентифікаційний маркер / Оксана Кузьменко // Studia Ethnologica: Na pograniczu „nowej Europy”. Polsko-ukraińskie sąsiedztwo / pod. red. Magdaleny Zowczak. – Warszawa : Wyd-wo DIG, 2010. – S. 301–318.

22. *Кузьменко О.* Концепт БАТЬКІВЩИНА в парадигмі часопросторо-вих образів у фольклорних новотворах про виселення / Оксана Кузьмен-

ко // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. пр. / [редкол.: Семенюк Г. Ф., Снитко О. С., Івановська О. П. та ін.]. – Київ : Видавництво КНУ, 2010. – Вип. 34. – С. 210–219.

23. *Кузьменко О.* Образ матері у фольклорних наративах про голодомор (когнітивно-семантичний аспект) / О. Кузьменко // Геноцид України в ХХ столітті : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 27 лют. 2010 р.). – Львів, 2010. – С. 292–303.

24. *Кузьменко О.* Перша світова війна в українській фольклорній традиції / О. Кузьменко // Україна модерна. Перша світова: українська перспектива. – 2016. – № 23. – С. 109–149.

25. *Кузьменко О.* Психологія поведінки українців в народних оповіданнях про Першу світову війну (за польовими матеріалами з архіву В. Гнатюка) / О. Кузьменко // *Studia methodological* : альманах. – Тернопіль, 2008. – Вип. 25. – С. 233–236.

26. *Кузьменко О.* Семантика просторових образів в українському фольклорі ХХ ст. (концепт «Втрачений дім») / О. Кузьменко // Българська україністика. – София, 2016. – Брой 6. – С. 72–80.

27. *Кузьменко О.* Фольклорні особливості народних оповідань про голодомор (на матеріалі власних записів із Вінниччини) / О. Кузьменко // Відлуння голодомору-геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів, 2005. – С. 90–95.

28. *Лабашук О.* Натальний наратив: синтактика, семантика, прагматика / О. Лабашук. – Тернопіль, 2013.

29. *Левченко М.* Оповідання селян за часи громадянської війни на Україні / Микола Левченко // Етнографічний вісник. – Київ, 1926. – Кн. 2. – С. 68–77.

30. *Мишанич С.* Усні народні оповідання / С. Мишанич. – Київ, 1986.

31. *Неклюдов С. Ю.* Заметки об «исторической памяти» в фольклоре [Електронний ресурс] // АБ-60. Сборник к 60-летию А. К. Байбурина / ред. Н. Б. Вахтин и Г. А. Левинтон при участии В. Б. Колосовой и А. М. Пиир. – Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2007. – С. 77–86. – (*Studia Ethnologica. Труды факультета этнологии. Вып. 4.*) – Режим доступа : <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov46.htm>.

32. Пропам'ятна книга. 1947 / зібрав та до друку зладив Богдан Гук. – Варшава, 1997. – 647 с.

33. *Пушкарева Н.* Устная история: гендерный аспект / Наталья Пушкарева // У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод і джерело. Зб. наук. ст. / за ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків, 2010. – С. 39–49.

34. *Симонідес Д.* Меморат і фабулат у сучасній фольклористиці / Дорота Симонідес // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 1. – С. 120–125.
35. *Томсон А.* Чотири зміни парадигм в усній історії / Алістер Томсон // Схід – Захід : історико-культурологічний зб. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 7–24.
36. *Трухан М.* Українці в Польщі після Другої світової війни (1944–1984) / М. Трухан. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1990. – 404 с.
37. *Франко І. Я.* *Bel parlar gentile* // *Франко І. Я.* Зібрання творів : у 50 т. – Т. 37. – Київ, 1982. – С. 8–20.
38. *Халюк Л.* Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості / Л. Халюк. – Київ, 2013.
39. *Kadłubiec D.* O modelowaniu historii w folklorze // Nowe konteksty badań folklorystycznych / red. Janina Hajduk-Nijakowska, Teresa Smolińska. – Wrocław : Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2011. – S. 91–104.

SUMMARY

Oral narratives in general, and oral historical narratives in particular, are a part of folk narrative tradition. The article sets forth the main approaches to oral narratives in both the Ukrainian folklore studies and historical works, summarizes the achievements of scholars in this field, and ascertains the tasks persisting to be faced with modern folklore studies. A particular attention is paid to the works of S. Myshanych, O. Britsyna, L. Ivannikova, O. Kuzmenko, O. Labashchuk, D. Simonides, and S. Nekliudov.

Nowadays, scholars came in sight of both iterative and one-time texts recorded while interviewing. It is a so-called biographical narrative implying the stories about socially important, epochal events, which have, often negatively affected many people's lives. The interest in such texts is caused forth by the striving for giving the right of having their say back to the unheard, often offended social categories. A heed to the aggrieved social strata means a certain rehabilitation of them, as there was previously no place for them in the context of historical events.

Researchers-folklorists, independently on each other, came to the conclusion that it is the fragments of narratives already containing certain folkloric facts that may become folkloric. It can be either an

image or a motif, either a formula or a plot. For studying oral folklore, it is important to find out such fragments and trace their dynamics in narrative folk tradition. Significant is the idea on the existence of intermediate forms between literature and folklore. The question is, particularly, the media.

For now, researchers should identify the features of folkloric nature of oral narratives at different levels: in their structure, semantics, thematics, and poetic means. It is equally important to do not neglect the pragmatics of oral stories. These texts perform a number of functions that can be divided into three main groups: social (identification, didactic, regulatory); psychological (psychotherapeutic, prognostic); and communicative (informational, entertaining).

Very useful for research are iterative records of different time providing material for tracing the process of folklorization of oral historical narrative.

Keywords: oral narratives, folklorization, oral history.